

ד
ו
ח
מ
ת
ו
ק
ר

היש תרומה להשכלה?

אי-הלימה בין השכלה לתעסוקה
כיוצרת אי-שוויון בשכר

עמית לזרוס | סאמי מינאר

אפריל 2015

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

עריכת הטקסט: תמר שקד
עיצוב העטיפה: יוסי ארזה
סדר: נדב שטכמן פולישוק

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2015

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:
החנות המקוונת: <http://tinyurl.com/idi-store>
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800, 1-800-20-2222 ; פקס: 02-5300867

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חנם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

תוכן העניינים

5	מבוא
8	1. נתונים והגדרות
8	א. אוכלוסיית המחקר
8	ב. הגדרת המשתנים
10	2. ממצאים
10	א. הקשר שבין מוצא למצבי אי־הלימה
15	ב. הקשר שבין מצבי האי־הלימה לבין שכר
16	ג. ההשפעה השונה של מצבי האי־התאמה בקרב קבוצות המוצא השונות
23	3. סיכום ומסקנות
26	4. המלצות מדיניות
27	מקורות

מבוא

איי-שוויון בהישגים תעסוקתיים, בהכנסות או במשאבים מוגדר הן בקרב גורמים ממסדיים, כמו בנק ישראל (פלוג, 2013), והן בקרב חוקרים אקדמיים ביקורתיים (Kenworthy, 2008) בעיה כלכלית וחברתית כבדת משקל שיש לה השפעות רבות. בין היתר נטען כי האי-שוויון קשור לתחלואה, לפירוק הלכידות החברתית ולבזבוז משאבים כלכליים (Coleman, 1988; Wilkinson, 1997; Weich, Lewis, and Jenkins, 2001; Hudson, 2005). עוד נטען כי אי-שוויון גבוה מכרסם ביסודות המשטר, בהליכים הדמוקרטיים ובערכי הכבוד ההדדי והשוויון העומדים בבסיסם (Margalit, 1996; Dworkin, 2000). בשל החשיבות הברורה של הסוגיה חוקרים וקובעי מדיניות רבים עמלים לפענח את המנגנון הגורם לאי-שוויון ולעמוד על הפעולות שיש לנקוט כדי להקטין אותו ובר כבד לקדם צמיחה כלכלית ושגשוג (דהן ואח', 2002; פלוג, 2014).

היבט אחד של האי-שוויון שנחקר רבות בישראל מתמקד בחלק של האי-שוויון בהכנסה שבין קבוצות המוצא המרכיבות את החברה. ממצאי המחקרים בתחום מעלים שני ממצאים חשובים: הראשון, הגידול באי-שוויון בין קבוצות אלו הוא שאחראי לגידול במדדי האי-שוויון הכלליים בישראל מאז שנות השמונים של המאה העשרים (פלוג, 2013); השני, מעמד חברתי-כלכלי, ובכלל זה הישגים השכלתיים, מסבירים רק חלק מהאי-שוויון בין קבוצות המוצא בישראל (Yaish, 2001). לנוכח ממצאים אלו והתוצאות המרחיקות לכת של האי-שוויון יש אפוא חשיבות רבה לניסיון להוסיף ולזהות את הגורמים המשפיעים על פערי ההכנסות שבין קבוצות המוצא.

לפיכך מטרתנו העיקרית במחקר זה היא לתרום לגוף הידע המנסה למפות את המשתנים המשפיעים על האי-שוויון הכלכלי בין קבוצות בחברה הישראלית בכלל ובין הקבוצה הערבית לקבוצה היהודית בפרט ולהסיק מכך המלצות שיתרמו למאבק להקטנתו. כדי לעשות זאת נראה לנו שבצד גורמים חשובים נוספים המשפיעים על פערי ההכנסות בין הקבוצות בישראל, ובכלל זה בין ערבים ישראלים לקבוצות היהודיות, יש להתמקד בפערים שבין קבוצות אלו ברמת השכיחות של האי-הלימה בין רמת השכלתם לבין תעסוקתם ובהשפעה הדיפרנציאלית של מצבי אי-הלימה אלו על ההכנסה הממוצעת של המשתייכים לקבוצות למיניהן.

מסורתית, המחקר הבוחן את הקשר שבין שייכות לקבוצת מיעוט לבין אי-הלימה בין השכלה לתעסוקה ואת השפעותיה על השכר מסווג את אפשרויות האי-הלימה לשני סוגים: הראשון הוא "השכלת חסר" – כאשר לפרט דרגת השכלה הנמוכה מזו הדרושה למקצוע שהוא מועסק בו; השני, "השכלת יתר" – כאשר לפרט השכלה הגבוהה מזו

הדרושה במקצוע שהוא מועסק בו. מחקרים שבחנו את הסוגיה הזאת בארצות הברית ובאנגליה קשרו בין שייכות לקבוצת מוצא לבין מצבי אי-הלימה אלו ומצאו ששייכות לקבוצת מיעוט מעלה את הסבירות להיות בעל השכלת יתר (Battu and Sloane, 2002; Lindley, 2009; Nielsen, 2011). מגוון גורמים כמו אפליה סטטיסטית (אפליה המבוססת על הדעה בקרב מעסיקים שעובדים מקבוצות מיעוט נוטים לפרודוקטיביות נמוכה יותר בשל מאפיינים ייחודיים להם) ומבנה תעסוקתי שונה זוהו כסיבות האפשריות לתופעה (Battu and Sloane, 2002).

השכלת חסר מוגדרת בדרך כלל כמצב חיובי, מאחר שמשמעה הוא שהפרט היה צריך לצבור פחות הון אנושי מהנהוג כדי להגיע לתעסוקתו (Alpin, Shackleton, and Walsh, 1998). ניתן להגדיר זאת גם כך: פרטים בעלי השכלת חסר הצליחו למעשה לבצע ניעות (מוביליות) חברתית חיובית, יחסית להשכלתם, בשלב מאוחר במערכת הריבודית – במעבר שבין רכישת השכלה למציאת תעסוקה מכניסה.

השכלת יתר היא חיסרון מעצם היותה הופכית להשכלת חסר – מצב שבו הפרט התקשה למצוא תעסוקה המתאימה להשכלתו ועל כן נאלץ להסתפק בתעסוקה הדורשת על פי רוב רמת השכלה נמוכה משלו. כך למשל, מחקרים מצאו שכאשר משווים את ממוצעי השכר של פרטים בעלי אותה רמת השכלה, הפרטים מתוכם שהשכלתם הולמת את המקצוע שהם עוסקים בו נהנים מתוספת בהשוואה לפרטים בעלי השכלת יתר (Büchel and Mertens, 2004). הסיבה לכך פשוטה – לפרטים אלו אותה רמת השכלה, ועל כן המשמעות של השכלת יתר היא שבעליה מועסקים לרוב במקצועות יוקרתיים פחות, המניבים, בממוצע, שכר נמוך יותר (כלומר, משלמים קנס ביחס לממוצע של רמת השכלתם). ואכן השוואה בין ממוצעי השכר של פרטים המועסקים באותו מקצוע, אך מובחנים במצבי האי-הלימה של השכלתם (כלומר, מדידת "הקנס התוך-תעסוקתי", או הקנס של פרט על השכלת יתר ביחס לממוצע השכר בתעסוקה שבה הוא עובד) העלתה כי בעלי השכלת יתר נהנים מתוספת בשכרם בהשוואה לבעלי השכלה המתאימה למקצוע. הסיבה לכך היא הבנוס הניתן על ידי המעסיקים על פרודוקטיביות גבוהה יותר של המשכילים יותר (Hartog, 2000).

היבט נוסף המצריך את התייחסותנו ומוסיף מורכבות לסוגיה הוא ההבנה שההשפעה של השכלת יתר או השכלת חסר על השכר עשויה להיות שונה בקבוצות מוצא שונות (Chiswick and Miller, 2009; Lindley, 2009). כלומר, נוסף לשאלה הנוגעת לפערים בין קבוצות המוצא בשכיחות של השכלת יתר או חסר המשפיעים בממוצע על השכר, חשוב לשאול גם אם ייתכן שמצבי האי-הלימה משפיעים השפעה שונה על השכר בתוך קבוצות המוצא השונות. מחקר שנערך באנגליה, למשל, מצא כי ההחזר הכספי שמקבלים פרטים המשתייכים לקבוצות מיעוט על היותם בעלי השכלת יתר (לאחר פיקוח על המבנה

התעסוקתי) נמוך בממוצע מהחוזר שמקבלים בעלי השכלת היתר בקבוצה ההגמונית. נמצא גם כי בחלק מקבוצות המיעוט הקנס על השכלת חסר גבוה יותר בממוצע מהקנס הנצפה בקרב בעלי השכלת חסר בקבוצה ההגמונית (Lindley, 2009).

ואולם אף שהקשר בין מצבי האי-הלימה לשכר נחקר רבות, מעטים בחנו אם מצבים אלו הם חלק בלתי נפרד מן המנגנון המשפיע על האי-שוויון בין קבוצות המוצא, ומעטים עוד יותר בחנו היבט זה בישראל.¹ לפיכך במחקר זה נבקש לקשור בין מצבי האי-הלימה האלה לבעיית האי-שוויון בהכנסות בכלל ולפערי השכר הניכרים בין ערביי ישראל לקבוצות המוצא היהודיות בפרט (Haberfeld and Cohen, 2007). מטרת המחקר היא אפוא להראות כי בצד המנגנונים היוצרים את האי-שוויון בהכנסות בין ערבים ישראלים לשאר האוכלוסייה שנבחנו בעבר – כגון פערי השכלה ופערים בהחזר על השכלה (בר-חיים, יעיש ושביט, 2008; Cheung and Heath, 2007; Khattab and ;2008), שיעורי אבטלה והשתתפות בשוק העבודה (קמחי, 2012)² והשפעה של כלכלת המובלעת הערבית (Khattab, 2002) – יש חשיבות גם לאי-הלימה בין השכלה לבין תעסוקה. במילים אחרות, נבקש להראות שייתכן שחלק מפערי השכר הנצפים בין קבוצות האוכלוסייה בישראל מוסברים על ידי השכיחות השונה של מצבי האי-הלימה בקרב הקבוצות השונות וההחזר הכספי השונה בממוצע שמקבלות הקבוצות על מצבי האי-הלימה הללו.

מדידה דקדקנית של שיעורי האי-הלימה בין השכלה לתעסוקה וקישור בינם לבין קבוצות המוצא מחד גיסא ושיעורי השכר מאידך גיסא חיונית לדעתנו כדי להעמיק את ההבנה בכל הקשור לגורמים לאי-שוויון בין הקבוצות והאמצעים למגררו וכדי לאפשר לנו כחברה להבין היכן ראוי למקד את המשאבים בניסיון לפתור בעיה זו. אם נמצא שאוכלוסיות מסוימות סובלות מהשכלת יתר או מקנס כספי חמור יותר על מצב אי-הלימה מסוים, נוכל להציע מדיניות ממוקדת שתקטין את האי-שוויון בין קבוצות בישראל בכלל.

1 להתתייחסויות נוספת להשכלת יתר בהקשר הישראלי ראו רומנוב, טור-סיני ואיזמן, 2008; ובנוגע לעלייה הרוסית בישראל – Stier and Levanon, 2003.

2 ראו גם להב, 2012.

1. נתונים והגדרות

א. אוכלוסיית המחקר

הניתוחים האמפיריים במחקר זה נעשו על בסיס שני מסדי נתונים המנוהלים ומופצים על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) – סקר כוח אדם וסקר ההכנסות וההוצאות המשולב. סקרי כוח אדם הם סקרים רבעוניים רחבי היקף של משקי בית עם מדגם פנלים מתגלגל. לצורך מחקר זה מייזגנו את סקרי כוח האדם שנערכו בשנים 2006-2011, כך שהקובץ המאוחד כלל כ-49,000 פרטים מ-20,500 משקי בית שנסקרו ב-2006 ותוספת של כ-22,000 פרטים מכ-10,000 משקי בית מכל שנת סקר נוספת. סקרי ההכנסות וההוצאות המשולבים שנערכו בשנים 2006-2011, המספקים מידע מפורט על מקורות הכנסה של משקי הבית והפרטים בו וששימשו אותנו לביצוע הניתוחים הנוגעים להכנסת הפרטים, מוזגו גם הם לקובץ מאוחד אחד. בכל שנה הסקר כולל פנל אחד מתוך סקר כוח אדם (כ-22,000 פרטים), נוסף על עוד כ-12,000 פרטים שצורפו מסקר ההוצאות השנתי. כלומר, סך הכול קובץ זה כלל כ-34,000 פרטים מכ-15,000 משקי בית מכל שנת סקר.

מאחר שהמחקר מתמקד בתכונות ובמאפיינים של תעסוקה, הוצאו מהמדגם פרטים שאינם בכוח העבודה, משיבים צעירים מגיל 30 (בניסיון לכלול רק פרטים שסיימו את תהליך השכלתם או הכשרתם המקצועית), חברי קיבוצים וקואופרטיבים, בני משפחה שאינם מקבלים משכורת, האוכלוסייה החוסה במוסדות ופרטים מעל גיל הפנסיה. הוצאו מהמדגם גם ברויים ללא בית קבע וחרדים, הואיל ומדובר במקרים ייחודיים ושונים ביחסם לתעסוקה ולהשכלה משאר קבוצות האוכלוסייה. כמו כן, בשל מספרה הקטן בסקרים, המטיל בספק את מהימנותם של האומדנים המשמשים אותנו להסקה סטטיסטית, הוצאה מהמדגם האוכלוסייה יוצאת אתיופיה.

ב. הגדרת המשתנים

המשתנים התלויים

מדד האי-הלימה בין השכלה לתעסוקה. מדד זה נבנה בשני שלבים עיקריים. ראשית, הקצינו לכל פרט בסקר ערך שמציין את הפער בין התעודה הגבוהה ביותר שהוא מחזיק בה לבין התעודה הנפוצה ביותר בתעסוקה שהוא משתייך אליה. שנית, סיווגנו את הפרטים ל-5 קטגוריות ברורות על בסיס קיצוניות הפער שנמצא בשלב הראשון. כך, פרטים שמחזיקים בתעודה הנמוכה בשתי רמות לפחות מהתעודה הנפוצה במקצוע

שלהם סווגו כבעלי "השכלת חסר קיצונית". לעומת זאת פרט סווג כבעל "השכלת יתר קיצונית" במצב ההופכי למצב זה, כלומר במקרה של פרט יש תעודה העולה בשתי רמות לפחות מהתעודה הנפוצה במקצוע שלו. פרט בעל תעודה הנמוכה ברמה אחת בלבד מהתעודה הנפוצה במקצוע שלו סווג כבעל "השכלת חסר מתונה", ואילו פרט המחזיק בתעודה הגבוהה ברמה אחת מעל התעודה הנפוצה הוגדר בעל "השכלת יתר מתונה". בקטגוריה האחרונה נכללו הפרטים בעלי ההשכלה המתאימה להשכלה הנפוצה במקצוע שלהם.

הכנסה. המשתנה הכנסה נקבע על פי הכנסה חודשית ברוטו מעבודה (לפני מיסוי וקבלת קצבאות). העברנו את ההכנסות האלה טרנספורמציה של הלוגריתם הטבעי. כמו כן, הכנסות חיוביות קיצוניות, שהן מקרי קיצון (האחוזון ה-0.1), קודדו מחדש כדי להתאימן להכנסה הגבוהה ביותר של האחוזון מתחתן.

המשתנים הכלתי תלויים³

קבוצת המוצא. הוגדרה על ידי פיצול כלל האוכלוסייה ל-7 תת-אוכלוסיות, שההבחנה ביניהן נקבעה על ידי שילוב של ארץ לידת הפרט, ארץ לידת האב, דת ושנת הגירה ארצה: פרט הוגדר "מזרחי" כאשר הוא או אביו נולדו במדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה ודתו יהודית; "אשכנזי" – הוא או אביו נולדו במדינות אירופה, אמריקה ושאר הקולוניות הבריטיות ודתו יהודית; "יהודי דור שני" – אביו נולד בישראל ודתו יהודית; "עולה מברית המועצות" – פרט שנולד במדינות ברית המועצות לשעבר והיגר לארץ לאחר שנת 1990; "ערבי" – דתו מוסלמית, דרוזית או נוצרית (בתנאי שארץ מוצאו אינה ברית המועצות לשעבר או אתיופיה).

תעסוקה בכלכלת המובלעת הערבית. פרט שהוגדר "ערבי" ודיווח כי הוא עובד במקום המגורים שלו ואינו גר באחת מהערים הגדולות בישראל הוגדר "עובד בכלכלת המובלעת הערבית"; כל השאר הוגדרו "לא עובדים בכלכלת המובלעת הערבית".

תעסוקות שכיחות בציבור הערבי. מועסקים באחד משני משלחי היד הנפוצים ביותר בקרב הציבור הערבי הוגדרו "מועסקים בתעסוקות השכיחות בציבור הערבי"; ואילו כל השאר הוגדרו "לא מועסקים בתעסוקות אלו".

3 הפירוט בנוגע להגדרה ולמדירה של שאר המשתנים שהשתמשנו בהם יינתן על ידי המחברים על פי דרישה.

2. ממצאים

א. הקשר שבין מוצא למצבי האי-הלימה

כדי לבחון את הקשר שבין קבוצת מוצא למצבי האי-הלימה הרצנו שני מודלים של רגרסיה מולטי-נומינלית לניבוי יחס הסיכויים להיות בכל אחד ממצבי האי-הלימה בהשוואה למצב של התאמה: מודל 1 מציג את הקשר הפשוט – "המצב במציאות" – שבין השייכות לקבוצת מיעוט לבין מצבי האי-הלימה; ואילו מודל 2 מציג קשר זה לאחר פיקוח על המשתנים מבנה תעסוקתי, סוג התעסוקה (משרה מלאה או חלקית), ותק (נמדד בקירוב על ידי גיל), מבנה משפחתי, מגדר והון אנושי (רמת ההשכלה). ההנחה היא שחשוב לנפות את ההשפעות של משתנים אלו, מאחר שהם מתפלגים באופן לא שווה בין קבוצות המוצא וגם משפיעים על יחס הסיכויים להימצא במצבי האי-הלימה הנדונים.

תוצאות המודל הראשון מעלות דפוס ברור: בטרם פיקחנו על משתנים אחרים נראה שבקבוצה הערבית, בממוצע, יחס הסיכויים של התאמה בין השכלה לתעסוקה לעומת שאר הקטגוריות הוא הגבוה ביותר מכל קבוצות המוצא, מלבד המקרה של השכלת יתר מתונה של מזרחים. במילים אחרות, באופן כללי ניתן להגיד שכל שאר הקבוצות הן בעלות סיכוי גבוה יותר מהקבוצה הערבית להיות גם בהשכלת חסר וגם בהשכלת יתר. המשמעות של מצב עניינים זה היא, כאמור, שהאוכלוסייה הערבית נהנית פחות משאר קבוצות האוכלוסייה מהאפשרות של השכלת חסר – השקעה נמוכה בהון אנושי ביחס להישג התעסוקתי; אך מנגד היא גם סובלת פחות מהחיסרון של השכלת יתר, שמשמעו השקעה גדולה מהנדרש בצבירת הון אנושי ביחס להישג התעסוקתי.

ואולם כדי שהשוואה בין קבוצות המוצא תהיה תקפה עלינו לנטרל את ההשפעה של משתנים כגון המבנה התעסוקתי השונה של הקבוצות, הסלקציה של הקבוצה הערבית למקצועות מסוימים, המבנה הגילי והמגדרי השונה ותנאי ההעסקה השונים (שכיר או עצמאי וסוג התעסוקה) הנפוצים יותר או פחות בקרב הקבוצות למיניהן. כמו כן, בהתחשב בכך שהשכלת יתר נפוצה יותר בקרב פרטים וקבוצות בעלות השכלה גבוהה יותר, והשכלת חסר נפוצה יותר בקרב אוכלוסיות משכילות פחות, חשוב לפקח גם על רמת ההשכלה של הפרט.⁴ ואכן, בחינת המקדמים של קבוצות המוצא לאחר פיקוח על משתנים אלו מציגה תמונה שונה לחלוטין מהתמונה המצטיירת ממודל 1. ראשית, כאשר בוחנים את יחס הסיכויים של שייכות להשכלת חסר קיצונית, רואים שהפער בין הקבוצה

4 חשוב לציין כי מודל המפקח על כל המשתנים המוצגים במודל 2 אך לא מפקח על רמת ההשכלה של הפרט לא משנה את כיוון התוצאות או את פרשנותן. תוצאות אלו יינתנו על פי דרישה.

הערבית לשאר קבוצות המוצא היהודיות הקציין אפילו יותר מהפער במודל ללא פיקוח. למשל, כאשר משווים בין האוכלוסייה הערבית ליהודים אשכנזים או יהודים דור שני: בטרם מביאים בחשבון את המשתנים שנוספו במודל 2, אומדן סיכוייהם להיות בחסר השכלה קיצוני גבוה מזה של האוכלוסייה הערבית בכ-120%; אבל לאחר הפיקוח זינק הפער לכ-47% ליהודים אשכנזים ו-457% ליהודים דור שני.

מגמה דומה, אם כי בעוצמה פחותה, עולה מן ההשוואה בין מזרחים לערבים ובין יוצאי ברית המועצות לשעבר לערבים – לאחר הפיקוח על המשתנים שצוינו מתברר כי ליוצאי ברית המועצות יש סיכוי גבוה ב-75% מהאוכלוסייה הערבית להימצא במצב של השכלת חסר קיצונית. מכך ניתן להסיק כי הסיכוי של פרט באוכלוסייה הערבית להימצא במצב של השכלת חסר קיצונית נמוך במידה ניכרת משל הפרטים בשאר קבוצות האוכלוסייה היהודית, לאחר שהובאו בחשבון הבדלים מסוימים בהרכב הקבוצות. במילים אחרות, אילו לאוכלוסייה הערבית היו מאפיינים דומים לשאר קבוצות המוצא, היה הפער ביחס הסיכויים בינה לבין שאר הקבוצות להימצא בחסר השכלה קיצוני גדול יותר מכפי שהוא נמדד בעולם המציאותי.

בהשוואה בין המודלים ביחס סיכוייהם של פרטים מהקבוצות למיניהן להיות בעלי השכלת יתר קיצונית אנו רואים כי המגמה התהפכה. כלומר, במודל 1 האומדנים הראו שלאוכלוסייה הערבית סיכוי נמוך יותר מהקבוצות היהודיות לסבול מהשכלת יתר, אבל לאחר הפיקוח נראה שמלבד העולים מברית המועצות לפרטים באוכלוסייה הערבית הסיכוי הגבוה ביותר, בממוצע, להיות בעלי השכלת יתר קיצונית.⁵

כדי להסביר תופעה זו נדגים את דפוסי הקשרים בין המשתנים בעזרת המשתנה "תעסוקות שכיחות בציבור הערבי" (המבחין בין הפרטים המועסקים בשתי התעסוקות הנפוצות ביותר באוכלוסייה הערבית לכל שאר משלחי היד). ניתן לראות שיחס הסיכויים של פרט המועסק בתעסוקות אלו להיות בעל השכלת יתר קיצונית נמוך בכ-79% מפרט המועסק במשרות אחרות במשק. מובן ששיעור העובדים הערבים המועסקים בתעסוקות אלו מסך האוכלוסייה הערבית גבוה מהשיעור המקביל בקרב כל הקבוצות היהודיות. על כן כאשר המודל הסטטיסטי מאזן בין הקבוצות בשיעור המועסקים במשרות אלו, יחס הסיכויים של האוכלוסייה הערבית להיות בעלת השכלת יתר עולה בהשוואה לשאר הקבוצות.

5 אף שיחס הסיכויים להשתייך לקטגוריה של השכלת יתר קיצונית לעומת הקטגוריה של התאמה בקרב האוכלוסייה הרוסית מסקרן, חקירה זו היא מחוץ לגבולות מחקר זה. עם זאת בהתבסס על מחקרי עבר ניתן לשער כי דפוס זה נובע מסיבות רבות – בין היתר מתופעה מוכרת של פחות ערך התעודות המיובאות על ידי מהגרים וקשיי מהגרים להשתלב במשרות פרופסיונליות ופרופסיונליות למחצה בשל חוסר בהון תרבותי-חברתי ואפליה סטטיסטית של מעסיקים (Edwards, 2008; Nielsen, 2011; Khattab and Miaari, 2013).

לוח 1 רגרסיות מולטי-נומינליות לניבוי מצבי האי-הלימה (יחס סיכויים)

מודל	משתנים	השכלת חסר קיצונית	השכלת חסר מתונה	השכלת יתר מתונה	השכלת יתר קיצונית	
1	קבוע	.07	.13	.33	.13	
	מזרחי	*2.41	*2.02	*.85	*1.49	
	אשכנזי	*2.20	*2.26	*1.37	*2.29	
	יהודי דור שני	*2.20	*2.62	*1.29	*2.01	
	ברית המועצות לשעבר	.95	*1.43	*3.17	*12.90	
	(בהשוואה לערבי)					
2	קבוע	*.01	*.06	*.40	*.44	
	מזרחי	*3.91	*1.78	*.74	*.86	
	אשכנזי	*5.75	*2.02	1.03	*.74	
	יהודי דור שני	*5.57	*2.44	.94	*.75	
	ברית המועצות לשעבר	*1.73	*1.21	*2.60	*5.69	
		(בהשוואה לערבי)				
	גיל 30-44	1.05	1.03	*1.14	*.84	
	גיל 45-54	.95	.96	*1.09	*.91	
		(בהשוואה לגיל 55-64)				
	נמוכה	*8.82	*1.23	*.60	*.07	
	בינונית	*5.62	*3.90	1.00	*1.86	
		(בהשוואה להשכלה גבוהה)				
	אישה	*.90	*1.81	*1.23	1.13	
	משרה מלאה (בהשוואה לחלקית)	*1.36	*1.12	*1.24	*1.11	
	שכיר (בהשוואה לעצמאי)	.90	1.09	*.92	.91	
	אחר	1.13	1.09	.95	.97	
	רווק (בהשוואה לנשוי)	.95	1.00	1.04	*1.22	
ללא ילדים תלויים (מתחת לגיל 15)	.97	.99	1.05	*1.18		
	(בהשוואה לללא ילדים)					
תעסוקות שכיחות בציבור הערבי	*2.75	*1.42	*.69	*.21		
	(בהשוואה לתעסוקות לא שכיחות בציבור הערבי)					
תעסוקה במובלעת הערבית	*1.95	1.06	.95	*.71		
	(בהשוואה לתעסוקות מחוץ למובלעת)					

הערות: הקטגוריה המושמטת היא התאמה בין השכלה לתעסוקה; משתנים מפקחים שאינם מופיעים במודל 2 הם 5 משתני דמה לשנות הסקר השונות; * $p < 0.05$.

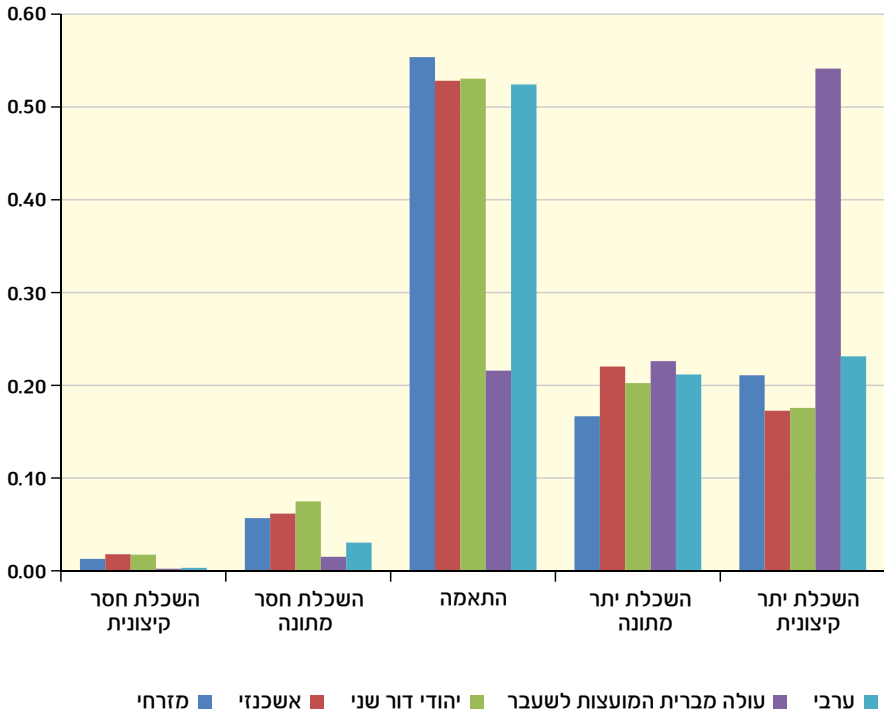
מקור: כל התרשימים והלוחות במאמר זה הם עיבוד של המחברים לסקרי כוח אדם וסקרי הכנסות של הלמ"ס.

המשתנים של השכלה ותעסוקה במובלעת הכלכלית הערבית משפיעים באופן דומה.⁶ אפשר לראות, למשל, שגם השכלה נמוכה או תעסוקה במובלעת הערבית מקטינות באופן ניכר את הסיכוי להיות בעל השכלת יתר קיצונית. מאחר שלאוכלוסייה הערבית שכיחות גבוהה יותר בקטגוריות אלו, סיכוייהם להיות בעלי השכלת יתר קטנים משאר האוכלוסיות. לפיכך ניתן לומר כי אם לאוכלוסייה הערבית הייתה אותה רמת השכלה ואותו שיעור מועסקים בשוק הכללי כמו לשאר קבוצות האוכלוסייה, ההסתברות שלהם להימצא במצב של השכלת יתר קיצונית הייתה עולה ביחס לשאר קבוצות האוכלוסייה. בשקלול סך ההשפעות של המשתנים שנוספו במודל 2 מתברר שאלמלא הפערים בין הקבוצה הערבית לקבוצות היהודיות במשתנים אלו, האוכלוסייה הערבית הייתה טובלת מהשכלת יתר קיצונית יותר מכל הקבוצות היהודיות, מלבד האוכלוסייה מברית המועצות לשעבר, שהפער בינה לבין האוכלוסייה הערבית אמנם הצטמצם אך לא נעלם.

תרשים 1 מציג תוצאות אלו בדרך תמציתית – הוא מציג את ההסתברות (המנובאת מהמודל) להשתייך לכל אחת מקטגוריות האי-הלימה בהינתן השתייכותו של פרט לקבוצת מוצא מסוימת כאשר כל שאר המשתנים במודל מקובעים על ערך מסוים, זהה בכל הקבוצות. ובכן, קודם כול אפשר לראות ש-3 מהקבוצות היהודיות – מזרחים, אשכנזים ויהודים דור שני – מציגות דפוס דומה יחסית, אם כי נראה שלמזרחים הסתברות גבוהה יותר להיות בעלי השכלת יתר קיצונית וסיכויים נמוכים יותר להיות בעלי השכלת חסר קיצונית בהשוואה לשתי הקבוצות היהודיות הוותיקות האחרות. שנית, מהנתונים עולה שלפרט מברית המועצות לשעבר יש ההסתברות הגבוהה ביותר להיות בהשכלת יתר קיצונית ומתונה; בהתאם לכך הוא גם בעל הסתברות קטנה להיות בקטגוריה המותאמת ובקטגוריות של השכלת חסר. שלישית, הקבוצה הערבית מציגה דפוס דומה לזה של האוכלוסייה מברית המועצות לשעבר, אם כי הפערים ביניהם לבין הקבוצות היהודיות הוותיקות ובין הקטגוריות השונות של האי-הלימה קטנים יותר. אפשר לראות, למשל, שלאוכלוסייה הערבית יש סיכוי גבוה יחסית להיות בהשכלת יתר, אם כי לא גבוהה כמו הקבוצה מברית המועצות לשעבר, וסיכוי נמוך מאוד להיות בהשכלת חסר.

6 להסבר נרחב על המשמעות של כלכלת המובלעת הערבית בישראל והשפעותיה ראו Khattab, 2002.

תרשים 1 הסתברויות מנובאות למצבי האי-הלימה לפי קבוצת מוצא

הערות: הניבויים חושבו לגבר שנסקר בשנת 2011, בגיל 55-64, נשוי ואב לילד תלוי אחד לפחות, בעל השכלה גבוהה, העובד במשרה חלקית מחוץ למובלעת הערבית ולא בתעסוקות השכיחות ביותר בקרב ערבים.

הניתוח עד כה מראה אפוא שההבדלים הגדולים ביותר הם בין 3 הקבוצות היהודיות המבוססות והוותיקות מצד אחד לבין הקבוצה מברית המועצות לשעבר והקבוצה הערבית מצד שני. עם זאת ישנם גם הבדלים משמעותיים בין הקבוצה הערבית ליוצאי ברית המועצות, והבולט שבהם הוא שהקבוצה מברית המועצות לשעבר סובלת, בממוצע, מסיכוי גדול יותר מהקבוצה הערבית (קל וחומר משאר הקבוצות) להיות בעלת השכלת יתר קיצונית.

לנוכח הממצאים האלה נשאלת השאלה מהן ההשפעות של הפערים במצבי האי-הלימה בין קבוצות המוצא – האם פערים אלו מסבירים לפחות חלק מפערי השכר בין הקבוצות? והשאלה הנלווית אליה כמעט אוטומטית – האם חלק מפערי השכר בין הקבוצות מוסברים על ידי הפערים ביניהן בהשפעה השונה של מצבי האי-הלימה על השכר?

ב. הקשר שבין מצבי האי-הלימה לבין שכר

כדי להסביר את השונות בשכר השתמשנו במודל רגרסיה רב-רמתי של פרטים המקובצים במשקי בית, שהמשתנה התלוי בו הוא הלוג הטבעי של שכר חודשי פנוי (לאחר מסים וקצבאות) ושמצבי האי-הלימה בו הופכים להיות אחד מהמשתנים הבלתי תלויים (לוח 2). על מנת לבודד את השפעת המשתנים על השכר מוצג מודל הרגרסיה בשלבים, בפיקוח הדרגתי על המנבאים של השכר. בדרך זו אפשר לנטר את ההשפעה של ההכדלים בהרכב קבוצות המוצא במשתנים כגון מגדר, גיל, מצב משפחתי וסוג תעסוקה, מבנה תעסוקתי והשכלה, וגם במצבי האי-הלימה עצמם, ולפענח את השפעת משתנים אלו על פערי השכר בין קבוצות המוצא.

כשלב הראשון בחנו את פערי השכר בין קבוצות המוצא (מודל 1 בלוח 2).⁷ מתוצאות אלו אנו מסיקים שלמזרחים שכר חודשי הגבוה ב-21% בממוצע מהשכר של ערבים; שאשכנזים מרוויחים בממוצע את השכר הגבוה ביותר – כ-47% יותר מהאוכלוסייה הערבית; ושהיהודים דור שני מיד לאחריהם. ניתן לראות גם כי הפער בשכר בין האוכלוסייה מברית המועצות לשעבר לערבית, שנאמד בכ-2%, קטן באופן מפתיע ולא מובהק.

מודל 2 הוא הרחבה של מודל 1 בכך שהוא מפקח על מאפייני תעסוקה ומאפייני פרודוקטיביות כגון השכלה, ותק, מגדר ומצב משפחתי. כצפוי, נמצא שהשכלה גבוהה מעלה את השכר בכמעט 90% יותר, בממוצע, מהשכלה נמוכה, ושגברים מרוויחים, בממוצע, כ-30% יותר מנשים. מבחינת השינוי במקדמים המסמנים את הפערים בין הקבוצות האתניות אפשר לומר כי המשתנים שנוספו במודל 2 מסבירים חלק מהפער בין אשכנזים ויהודים דור שני לבין שאר הקבוצות. נראה גם שבמצב שבו האוכלוסייה הערבית ויוצאי ברית המועצות לשעבר היו שוות בכל המשתנים המפוקחים במודל זה, ממוצע השכר של האוכלוסייה הערבית היה אפילו גבוה מהשכר של האוכלוסייה מברית המועצות בכ-7%. בניגוד למגמה זו, הפער שנצפה בהכנסה בין מזרחים לערבים (מודל 1) מתרחב כאשר מנטרלים את ההשפעה של משתנים כמו ותק והשכלה. במילים אחרות, פערי השכר בין הקבוצות מתקיימים אף שמאפייני התעסוקה והפרודוקטיביות של האוכלוסייה המזרחית תורמים, בממוצע, פחות לשכרם ממאפיינים אלו בקרב האוכלוסייה הערבית. כך, רמת השכר של האוכלוסייה המזרחית הייתה קרובה יותר לזו של האוכלוסייה הערבית אילו היה שוויון בין האוכלוסיות במאפייני התעסוקה והפרודוקטיביות.

7 תוצאות (שאינן מוצגות כאן) מראות שכ-17% מהשונות בשכר ממוקמת בין משקי הבית – תוצאה המעידה על הצורך לטפל בתלות בין התצפיות בתוך משק הבית. מודל דו-רמתי מטפל בבעיה זו על ידי הפרדת ערך השונות הכללי לשונות בין משקי הבית ולשונות בתוך משקי הבית. ככל המודלים פיקחנו גם על שנת הסקר כדי לפסול אפשרות של "השפעות מתערבות" (confounding effects) ברמה זו.

מודל 3 מוסיף את המשתנה העיקרי שביקשנו לבחון והוא מצבי האי-הלימה. כפי שהיה אפשר לצפות, מצאנו שכאשר משווים פרטים בעלי אותה רמת השכלה (ושווים ביניהם גם בשאר המשתנים במודל) הנבדלים באי-הלימה שבין השכלתם לבין תעסוקתם, עולה שבעלי השכלת יתר קיצונית מרוויחים פחות מבעלי השכלה מותאמת (בכ-35% בממוצע), ואילו בעלי השכלת חסר קיצונית מרוויחים יותר (בכ-16% בממוצע) מבעלי ההשכלה המותאמת. אלו הם למעשה הקנס של בעלי השכלת היתר וההטבה שמקבלים בעלי השכלת החסר בהשוואה בין פרטים באותה רמת השכלה. יתר על כן, מודל זה אפשר לנו לבחון את ההשפעה של מצבי האי-הלימה על הפערים בין קבוצות המוצא. ניתן לראות שמאחר שלאוכלוסייה מברית המועצות שכיחות גבוהה במיוחד בקטגוריית השכלת היתר הקיצונית, וקטגוריה זו מרוויחה פחות, בממוצע, משאר הקטגוריות, הפער בממוצע השכר שנצפה במודל 2 בין האוכלוסייה מברית המועצות לשעבר לערבית נסגר שוב. ניתן לראות גם ירידות צנועות, אם כי בכיוון כרוך, בפערים שבין 3 הקבוצות היהודיות האחרות לקבוצה הערבית. המסקנה היא אפוא שמשתנה זה אכן מסביר חלק קטן מהאי-שוויון שבין הקבוצות.

ג. ההשפעה השונה של מצבי האי-התאמה בקרב קבוצות המוצא השונות

עד כה מצאנו כי יש פערים בין קבוצות המוצא בכל הקשור לשכיחות הופעתן בקטגוריות האי-הלימה (השכלת יתר והשכלת חסר). ראינו גם שלייצוג היתר או לתת-ייצוג בקטגוריות השונות של האי-הלימה יש השפעה על פערי השכר בין הקבוצות. ואולם עד כה הנחנו כי ההשפעה של מצבי האי-הלימה על השכר זהה בקרב קבוצות המוצא למיניהן. אלא שאחת המטרות החשובות של מחקר זה הייתה לבחון אם ישנם הבדלים בין הקבוצות גם בהחזר הכספי או בקנס על כל אחד ממצבי האי-הלימה, מתוך הבנה שגם הבדלים אלו עשויים להסביר חלק מפערי השכר. דהיינו, השאלה בשלב זה של המחקר היא אם פרטים המשתייכים לקבוצות מוצא מסוימות נהנים מגמול כספי או משלמים קנס גבוה או נמוך יותר בשל הימצאותם במצב של אי-הלימה בהשוואה לפרטים מקבוצות אחרות. ייתכן, למשל, שאצל קבוצה כלשהי יש שכיחות גבוהה מאוד של השכלת יתר, אך היא מרוויחה על מעמד זה בממוצע, בהשוואה לקבוצות אחרות המועסקות באותו המקצוע, תוספת קטנה יותר מקבוצות אחרות. כמובן, גם המצב ההפוך אפשרי – קבוצה שפרטיה סובלים בממוצע מקנס קטן יותר על מצב של השכלת חסר בהשוואה לשאר הקבוצות באותו המקצוע. ממצא כזה יעיד על מסלול נוסף שדרכו שכיחות גבוהה של השכלת יתר או חסר מביאה לאי-שוויון בהכנסות בין קבוצות המוצא בישראל.

כדי לבחון השערה זו מוסיף מודל 4 בלוח 2 משתני אינטראקציה המייצגים את ההצלכות האפשריות בין קבוצות המוצא ומצבי האי-הלימה ומאפשרים לכל קבוצת מוצא לקבל מקדם השפעה שונה בהינתן מצב של אי-הלימה מסוים.

לוח 2 רגרסיות היררכיות רב-רמתיות על הלוג הטבעי של שכר חודשי ברוטו

מודל 5		מודל 4		מודל 3		מודל 2		מודל 1		משתנים
z	b*100	z	b*100	z	b*100	z	b*100	z	b*100	
170.3	852	436.6	822	464.4	821	459.6	817	682.8	864	קבוע
12.6	16	16.9	22	23.9	25	24.3	26	17.5	21	מזרחי
14.0	20	23.6	34	29.1	33	30.9	35	38.1	47	אשכנזי
10.2	16	17.8	29	24.4	30	26.1	32	30.5	42	יהודי דור שני
0.6	1	7.1	13	0.9	1	-6.0	-7	1.4	2	ברית המועצות לשעבר
		-97.4	-69	-99.0	-70	-89.5	-61			השכלה נמוכה
		-41.7	-34	-41.6	-33	-43.6	-35			השכלה בינונית
72.9	54	88.2	64	88.9	64	86.1	63			משרה מלאה
36.6	31	43.1	35	43.0	35	41.3	34			שכיר
-9.2	-9	-9.0	-9	-8.1	-8	-7.0	-7			גיל 30-44
2.7	2	3.3	3	3.7	3	4.2	4			גיל 45-54
36.5	26	50.8	31	50.5	31	48.9	30			גבר
-9.6	-9	-14.2	-13	-14.2	-13	-14.7	-14			אחר
-15.9	-17	-19.7	-22	-19.4	-22	-18.6	-21			רווק
-4.2	-3	-6.7	-5	-6.8	-5	-7.8	-6			ללא ילדים תלויים
-8.4	-42	4.1	21	15.1	19					חסר קיצוני
-5.8	-17	-0.1	0	4.3	4					חסר מתון
3.3	8	2.2	5	2.0	2					יתר מתון
3.6	12	-9.2	-32	-35.5	-31					יתר קיצוני
1.8	9	0.9	5							מזרחי וחסר קיצוני
1.3	4	2.9	10							מזרחי וחסר מתון
0.3	1	-0.9	-2							מזרחי ויתר מתון
3.1	11	3.3	12							מזרחי ויתר קיצוני
1.4	7	-1.6	-9							אשכנזי וחסר קיצוני
-0.6	-2	0.3	1							אשכנזי וחסר מתון
0.3	1	-2.2	-6							אשכנזי ויתר מתון

(המשך)

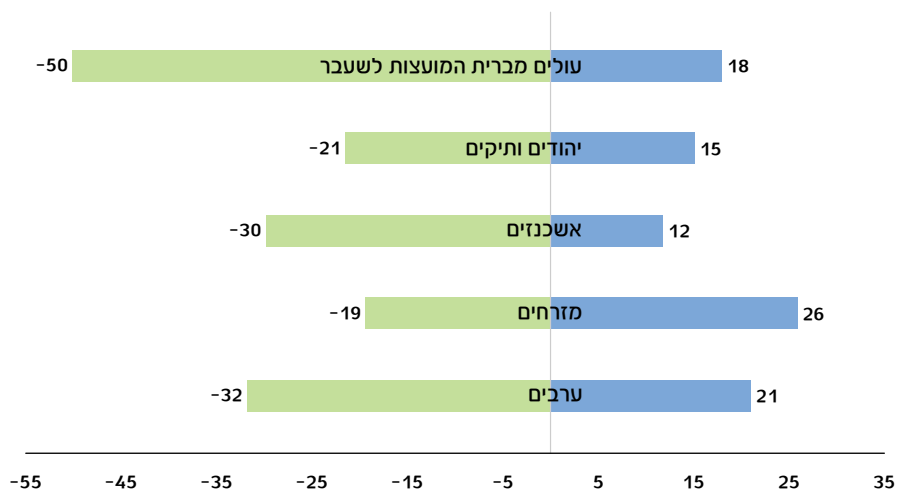
מודל 5		מודל 4		מודל 3		מודל 2		מודל 1		משתנים
z	b*100	z	b*100	z	b*100	z	b*100	z	b*100	
2.2	8	0.5	2							אשכנזי ויתר קיצוני
2.2	13	-1.0	-6							דור שני וחסר קיצוני
-0.6	-2	0.4	2							דור שני וחסר מתון
1.9	6	0.2	1							דור שני ויתר מתון
3.9	16	2.5	10							דור שני ויתר קיצוני
2.0	14	-0.4	-3							ברית המועצות וחסר קיצוני
-0.9	-4	0.1	0							ברית המועצות וחסר מתון
-1.9	-6	-4.6	-14							ברית המועצות ויתר מתון
-1.7	-6	-4.8	-18							ברית המועצות ויתר קיצוני
מודל 5		מודל 4		מודל 3		מודל 2		מודל 1		מדדי טיב המודל
171558.7		176584.5		176652.4		178488.8		199428.8		BIC
170254.64		176112.34		176360.16		178241.46		199293.92		Deviance

הערות: המשתנה התלוי הוא לוג טבעי של שכר חודשי ברוטו לפרט; רמה 1 של הניתוח היא רמת הפרט (N=76221), והשנייה היא משק הבית (N=51979); כל המודלים כוללים פיקוח על שנת הסקר, ומודל 5 כולל פיקוח על תעסוקות ברמת 2 ספרות; מקדמים בשחור מובהקים ברמת מובהקות של 5%.

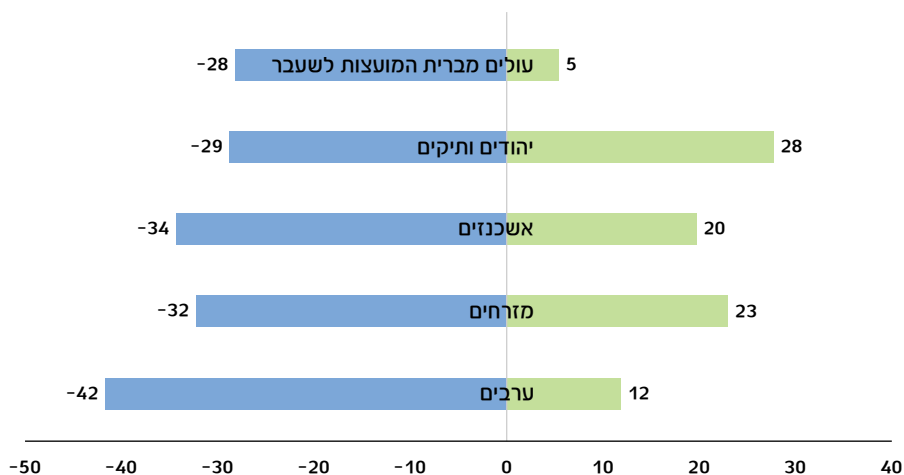
ההשפעות הדיפרנציאליות האלה של השכלת יתר והשכלת חסר בתוך הקבוצות השונות מוצגות בתרשים 2. התרשים מסודר כך שציר X מציג את פערי השכר (באחוזים) בין שני מצבי האי-הלימה הקיצוניים להתאמה וציר Y את קבוצות המוצא. נתרכז כעת בפנל העליון, המתייחס למודל 4.

תרשים 2 החזר שכר על מצבי האי-הלימה לפי קבוצת מוצא

לפי מודל 4

לפי מודל 5

■ השכלת יתר קיצונית

■ השכלת חסר קיצונית

ראשית, בהתייחס לאוכלוסייה מברית המועצות לשעבר – אנו מוצאים שבממוצע, הפרטים הרבים הנמצאים במצב של השכלת יתר קיצונית גם סופגים את הקנס הגדול ביותר מכל הקבוצות על מעמד זה. למעשה נראה שבממוצע הם מרוויחים כ-50% פחות מפרטים מברית המועצות לשעבר בעלי אותה רמת השכלה העובדים בתעסוקה המתאימה להשכלתם. אף שהתעמקות בעניין היא מחוץ למסגרת מחקר זה, ניתן לומר כי נתונים אלו, בשילוב עם הנתונים המעידים על ההסתברות הגבוהה של יוצאי ברית המועצות להשתייך לקטגוריה של השכלת יתר קיצונית, מעידים על השתלכות חלקית בלבד של אוכלוסייה מהגרת זו בשוק התעסוקה, מאחר ששיעור ניכר ממנה מחזיקים בתעסוקות שהפער בשכר ביניהן לבין התעסוקות הנפוצות לרמת השכלתם גדול מאוד.

שנית, באשר להשוואה בין האוכלוסיות הלא מהגרות, נראה שהאוכלוסייה הערבית סופגת את הקנס הגבוה ביותר – כ-32% פחות בהשוואה לערבים במצב של התאמה – במקרה של הימצאות במצב של השכלת יתר קיצונית. כלומר, ערבים סובלים מהקנס הגבוה ביותר בממוצע על כך שהם מועסקים במשרה שלרוב מאוישת על ידי בעל תואר הנמוך מזה שיש להם בפועל.

מנגד, ההטבה שפרטים ערבים מקבלים על השכלת חסר קיצונית, בממוצע, היא מהגבוהות ביותר מתוך כל הקבוצות. במבט ראשון תוצאה זו מפתיעה, ועל כן חשוב להתעכב ולהבהיר שני עניינים: ראשית, השכיחות של האוכלוסייה הערבית בקטגוריה זו נמוכה מאוד, ועל כן הטבה זו אמנם מראה על פוטנציאל, אך שברובו אינו ממומש; שנית, התוצאות האלה התקבלו בטרם פיקחנו על המבנה התעסוקתי הייחודי של האוכלוסייה הערבית, בכלל זה משתנים כמו כלכלת המובלעת הערבית ותעסוקות נפוצות מסוימות. לפיכך ייתכן שבמקצועות הנפוצים באוכלוסייה הערבית ערבים יכולים ביתר קלות לעבוד בתעסוקה שבה התעודה השכיחה היא של "השכלה גבוהה" כאשר השכלתם נמוכה יחסית. כך, השוואה בין פרטים ערבים בעלי אותה רמת השכלה תעלה שבעלי השכלת החסר מרוויחים תוספת גדולה מן הפרטים שהשכלתם תואמת את תעסוקתם, לעומת שאר קבוצות האוכלוסייה.

כדי להבהיר עניין זה נביא דוגמה. מקצועות במגזר הציבורי שמספקים שירותי רווחה כגון סיעוד והוראה הם תעסוקות מקומיות המתקיימות בסגרגציה גבוהה בין האוכלוסייה הערבית לרוב היהודי. כלומר, רוב העוסקים במקצועות אלו מקרב האוכלוסייה הערבית עובדים במגזר הערבי; ואילו רוב היהודים המועסקים במקצועות אלו עובדים מחוץ לשוק תעסוקה מקומי זה. סגרגציה מעין זו מאפשרת מצב שהתחרות בו על המשרות המקומיות הערביות היא ברובה פנים-ערבית, והמועסקים הערבים במשרות אלו מוגנים יחסית מתחרות עזה שמציבה האוכלוסייה היהודית. על כן התעודה השכיחה ביותר

במקצוע זה עשויה להיות שונה באוכלוסיות השונות (בזו של האוכלוסייה הערבית נמוכה יותר), כך שמועסקים רבים באוכלוסייה זו יוגדרו בעלי השכלת חסר יחסית לתעודה השכיחה על פי הרף של שוק התעסוקה היהודי. ואולם שכרם יהיה יחסית גבוה, מאחר שמדובר בשכר מתוקנן של משרה ציבורית. כך, הפער בין המועסקים הערבים במקצועות אלו לפרטים הערבים שהשכלתם תואמת את תעסוקתם (למשל בעלי משרות צווארון כחול) יהיה גדול יותר בהשוואה לשאר קבוצות המוצא.

על מנת לאמוד את התופעה שמכונה "קנס תוך תעסוקתי", דהיינו ההשפעה של מצבי האי-הלימה בקרב פרטים העוסקים באותה תעסוקה בקבוצות השונות, הסרנו את הפיקוח על השכלה שכללנו החל במודל 2 ובמקומו הוספנו למודל פיקוח על משלחי היד במשק (לוח 2, מודל 5). צעד זה אפשר לנו לבחון את ההשפעה של מצבי האי-הלימה השונים אך כאשר ההשוואה נעשית בין קבוצות או פרטים בתוך אותה תעסוקה.⁸ בעקבות שינויים אלו במודל אנו מבחינים, כמצופה, בשינוי דרמטי במקדמים של מצבי האי-הלימה של כל הקבוצות. בקרב האוכלוסייה הערבית, למשל, בעלי השכלת היתר הקיצונית מרוויחים כ-12% יותר מבעלי ההתאמה המועסקים באותה תעסוקה; ואילו בעלי השכלת חסר קיצונית מרוויחים כ-42% פחות מבעלי ההתאמה באותה התעסוקה. הסיבה לכך היא שעתה המקדמים של מצבי האי-הלימה אומדים את הפערים בין המצבים בתוך קבוצת מוצא מסוימת, אך כאשר הפרטים גם מועסקים באותה תעסוקה. מהשוואה זו עולה כי תעסוקה של פרטים שהשכלתם גבוהה מההשכלה השכיחה בתעסוקתם מקנה יתרון, ככל הנראה בשל הפרודוקטיביות הגבוהה יותר של משכילים יותר והנכונות של מעסיקים לתגמל אותם על כך.

השפעה נוספת של הפיקוח על הרכב התעסוקה היא שהפערים בין קבוצות המוצא היהודיות לקבוצה הערבית בתוך קטגוריית ההתאמה קוצצו באופן ניכר (שליש עד חצי מערכן), אף שבמודל זה הסרנו את הפיקוח על השכלה שקירב בין ממוצעי השכר של הקבוצות (להוציא את ההשוואה לאוכלוסייה מברית המועצות לשעבר). מכך אנו למדים שהאוכלוסייה הערבית מועסקת לרוב במשרות רווחיות פחות מהקבוצות היהודיות, וזה חלק מהסיבה שהם מרוויחים פחות, בממוצע, מקבוצות אלו.⁹

8 רמת ההשכלה הוצאה מהמודל בשל סכנת המולטיקוליניאריות של השכלה ומצבי האי-הלימה בתוך התעסוקות השונות.

9 בתוצאות (שאינן מוצגות כאן אך ייתנו על פי דרישה) אנו מוצאים כי לאחר הוספת הפיקוח על משלחי היד, פיקוח על מצבי האי-התאמה כמעט שאינו משפיע על פערי השכר בין הקבוצות. הסיבה לכך היא האיזון בין מיעוט המקרים בהשכלת חסר הפוגעת בשכר ובין ריבוי המקרים בהשכלת יתר המוסיפה לשכר בקרב הקבוצה הערבית.

עם זאת, כפי שנעשה במודל 4 גם כאן חשוב להבחין בהבדלים בעוצמת הקנסות וההטבות בין קבוצות המוצא ובפערים בשכר בין הקבוצות בתוך מצבי האי-הלימה. הפנל התחתון בתרשים 2 מתאר היטב את הפערים הללו. הבדל בולט הוא הפער בין הקבוצה הערבית לשאר הקבוצות בקנס על מצב של השכלת חסר קיצונית. הפער בשכר הממוצע בין ערבים שהשכלתם תואמת את תעסוקתם לבין בעלי השכלת חסר קיצונית הוא כ-42%; אך בקרב הקבוצות היהודיות הפער המקביל על פי ההערכה הוא כ-30%. לפיכך מועסק ערבי שצלח את מכשול השכלתו הנמוכה והתקבל לתעסוקה הדורשת בדרך כלל השכלה הגבוהה מזו שרכש, יספוג על כך קנס גדול בהרבה מהקנס יספוג יהודי במצב דומה. יתר על כן, המשמעות הנוספת של תופעה זו היא שהאי-שוויון בשכר בין הקבוצות במצב של השכלת חסר קיצונית גדול אפילו יותר מזה שבמצב של התאמה.

לעומת זאת כאשר משווים את תוספת השכר שמקבלים פרטים בעלי השכלת יתר קיצונית, ניכר שהפעם המועסקים הערבים הם שמקבלים את ההטבה הקטנה ביותר על השכלתם בהשוואה לכל הקבוצות הלא מהגרות. כך למשל, אשכנזים בעלי השכלת יתר מקבלים שכר הגבוה בכ-20% בממוצע מאשכנזים בעלי השכלה מתאימה; ואילו הפער המקביל בתוך האוכלוסייה הערבית עומד על כ-12% בלבד.¹⁰ ברומה לממצאים בנוגע להשכלת חסר, גם במקרה של השכלת יתר – האי-שוויון בין הקבוצות גדול מזה שבמצב של התאמה.

הפערים בין קבוצות המוצא בהשפעה של מצבי האי-ההלימה מדגימים את החשיבות של הקטנת הפערים בין הקבוצות לא רק בשכיחות של מצבי האי-ההלימה אלא גם בהשפעות של מצבים אלו על השכר. הקטנת הפערים בין הקבוצות בהטבות ובקנסות על מצבי האי-ההלימה תתרום למאמץ להקטין את האי-שוויון הכלכלי בין הקבוצות.

10 גם במקרה זה אנו רואים כי העולים מברית המועצות לשעבר מקבלים תוספת קטנה בהשוואה לשאר האוכלוסיות. תוצאה זו מעידה, ככל הנראה, על פיחות ערך של תעודות ההשכלה המיובאות ממדינות המקור – תהליך מוכר באוכלוסייה מהגרת. קיצוניות התופעה בישראל ומצב האוכלוסייה הרוסית כפי שהוא משתקף מנתונים אלו מחייב מחקר ייעודי ומעמיק בנושא.

3. סיכום ומסקנות

מחקר זה ביקש בראש ובראשונה לתרום לגוף הידע המנסה למפות את מגוון המשתנים הגורמים לאי־שוויון הכלכלי בין קבוצות בחברה הישראלית בכלל ובין הקבוצה הערבית לקבוצות היהודיות בפרט. העלייה העיקשת בישראל בעשורים האחרונים באי־שוויון בהכנסות הפנויות ומחירו הכלכלי והחברתי הכבד ההולך ומתעצם הביאה חוקרים וקובעי מדיניות כאחד להכרה שיש לפעול לתיחמו ולהקטנתו. מחקרים רבים זיהו גורמים שונים כתורמים להעמקת האי־שוויון בישראל, ואולם נראה שמעטים קשרו בינו לבין ענף מחקר שמתמודד עם סוגיה אחרת – הגורמים לאי־הלימה בין השכלת הפרט לתעסוקתו והקשר שבין אי־הלימה זו לשכר. המחקר בחן אפוא את השפעתה של סוגיה זו בשני שלבים עיקריים: ראשית, השכיחות של מצבי האי־הלימה בקרב קבוצות המוצא השונות בחברה הישראלית והגורמים למצבי אי־הלימה אלו; ושנית, נבדק אם הרכב מצבי האי־הלימה בקבוצות המוצא הוא גורם נוסף במנגנון היוצר את האי־שוויון הכלכלי בין קבוצות אלו.

חשיבותו של מחקר זה כפולה: ראשית, הוא מספק תמונה מהימנה וברורה על שכיחות מצבי האי־הלימה בקרב הקבוצות השונות (או התלות שבין קבוצות המוצא ומצבי האי־הלימה), הן במציאות כפי שהיא והן במצב מדומיין שבו הקבוצות שוות בהרכבן התעסוקתי, במאפייני הפרודוקטיביות ובמבנה המשפחה; בחינה של מצב כזה אפשרה לנו להבין טוב יותר מהם הגורמים לפערים בין הקבוצות בשכיחות מצבי האי־הלימה למיניהם. שנית, הכללת מצבי האי־הלימה ברכיבי המנגנון היוצרים את האי־שוויון מאפשרת למקד באופן נכון ומיטבי את המשאבים במאמץ למזערו.

מהמחקר עולה שקבוצות המוצא אינן שוות בסיכוייהן להימצא בכל אחד ממצבי האי־הלימה. ספציפית יותר נמצא שבטרם הבאנו בחשבון משתנים אחרים, האוכלוסייה הערבית נמצאת בתת־ייצוג יחסי בקטגוריות האי־הלימה הקיצוניות. התת־ייצוג של אוכלוסייה זו בהשכלת חסר, וגם של האוכלוסייה מברית המועצות לשעבר, מלמד על הקשר החזק יותר שיש בקרבה בין רמת ההשכלה של הפרט לתעסוקתו, או במילים אחרות – על חוסר יכולתה להשיג ניעות חברתית חיובית יחסית לקבוצות היהודיות הוותיקות בשלב מאוחר זה של מערכת הריכוד, שלב המעבר שבין השכלה לתעסוקה.

חשוב לציין כי פערים אלו בין האוכלוסייה הערבית מצד אחד לשאר הקבוצות היהודיות הוותיקות מצד שני נשארים בעינם, ואפילו מתעצמים, לאחר פיקוח על ההבדלים בהרכב האוכלוסיות העשויים להשפיע על סיכויי האי־הלימה. תוצאה זו משקפת עניין חשוב: השכיחות הגבוהה של ערבים המועסקים בכלכלת המובלעת ובמקצועות הנפוצים בקרב ציבור זה אמנם תורמת לאפשרותם של ערבים להימצא

במצב של השכלת חסר, אך חרף הגנה זו סיכוייהם להגיע למצב זה נמוכים בהרבה מסיכויי הקבוצות היהודיות הלא מהגרות.

בחנית הפערים בין הקבוצות בסיכוי להימצא במצב של השכלת יתר קיצונית הראתה גם היא את ההגנה שנותנות כלכלת המובלעת והתעסוקות הנפוצות בציבור הערבי. במילים אחרות, הסיבה שבגינה סיכוייהם של ערבים להימצא במצב של השכלת יתר נמוכים היא רמת ההשכלה הנמוכה שלהם, כלכלת המובלעת ומבנה התעסוקות באוכלוסייה זו. על כן, במציאות דמיונית שבה האוכלוסייה הערבית אינה נהנית מהגנות אלו, לפרטים ערבים יש למעשה סיכויים גבוהים יותר להימצא במצב של השכלת יתר מפרטים יהודים מן הקבוצות הלא מהגרות. המשמעות של ממצא זה היא שהאוכלוסייה הערבית, יותר מאחרות, נאלצת לציבור הון אנושי יותר מהסטנדרט כדי להגיע לתעסוקה כלשהי. חשוב לומר בהקשר זה שלאוכלוסייה שהיגרה ממדינות ברית המועצות לשעבר יש סיכויים אפילו גדולים יותר מהאוכלוסייה הערבית להשכלת יתר, פער המוסבר רק במידה חלקית על ידי שאר המשתנים במודל. מחקרים קודמים שבחנו תופעה זו בקרב עולי ברית המועצות לשעבר פירטו כמה סיבות אפשריות לתופעה זו, מקצתן קשורות להשפעות ההגירה עצמה, כגון ההון האנושי הגבוה במדינת המקור שעבר פחות ערך, היעדר כישורי שפה והתמצאות במערכת התעסוקה המקומית והתהליך הארוך של "תרגום כישורים" (Stier and Levanon, 2003); ומקצתן נובעות ממאפייני המדינה הקולטת, ובהם המבנה המעמדי הכלכלי הישראלי הגורם לאפליה על ידי הוותיקים ולמאבקים בין-קבוצתיים על משאבים (Smootha, 2008). בהתחשב בגודל הקבוצה המהגרת ביחס לאוכלוסייה הקולטת הסברים אלו עשויים להיות עדיין תקפים, אם כי מחקר עכשווי מעמיק יותר המתמקד בהגירה מברית המועצות נדרש כדי לוודא זאת.

כאמור, המחקר המוצג כאן ביקש לבחון לעומק גם את ההשפעה של ההבדלים בדפוסי האי-הלימה בין השכלה לתעסוקה על מוצעי השכר של הקבוצות ואת ההשפעה הדיפרנציאלית של האי-הלימה על פרטים בקבוצות המוצא השונות, כאשר משווים את רמת ההשכלה או את הרכב התעסוקות בין הקבוצות. כמצופה, פערי השכר בין הקבוצות, וספציפית יותר – בין האוכלוסייה הערבית לקבוצות היהודיות הוותיקות – מוסברים רק במידה מסוימת על ידי מאפייני פרודוקטיביות, כגון רמת ההשכלה וניסיון תעסוקתי, ועל ידי השונות בין הקבוצות במבנה המשפחתי. חשוב מזה, ראינו שלאחר שמאפיינים אלו הובאו בחשבון (בהינתן רמת השכלה וניסיון מסוימים) השכלת יתר קיצונית משיתה קנס גבוה מאוד על השכר, ואילו השכלת חסר קיצונית מקנה, מנגד, תוספת גדולה לשכר. על כן, מאחר שהאוכלוסייה הערבית סובלת, לאחר פיקוח על שאר המשתנים במודל, משכיחות גבוהה יחסית בהשכלת יתר ונמוכה יחסית בהשכלת חסר, אנו מסיקים שמצבי האי-הלימה הם רכיב נוסף במנגנון המסביר את פערי השכר בין הקבוצות. כלומר, הפיזור

הלא שוויוני של מצבי האי־הלימה מגדיל את פערי השכר בין קבוצות המוצא בכלל ובין האוכלוסייה הערבית והקבוצות היהודיות הלא מהגרות בפרט.

היבט חשוב נוסף שבדקנו הוא ההבדלים בין הקבוצות בקנסות ובתוספות השכר בהינתן מצבי האי־הלימה השונים. למדנו שלא רק שהקבוצה הערבית סובלת יותר מהשכלת יתר, אלא שלאחר פיקוח על מאפיינים שונים היא גם סופגת את הקנס הגדול ביותר על מצב זה בקרב הקבוצות הלא מהגרות. ניתן להסיק מכך שהאי־שוויון בין הקבוצות גדול יותר גם בשל קנסות דיפרנציאליים אלו. לעומת זאת, ככל הנראה בשל המבנה התעסוקתי וכלכלת המובלעת המיטיבה, הערבים שנהנים ממצב של השכלת חסר קיצונית מרוויחים תוספת גבוהה על כך יחסית לשאר הקבוצות. עם זאת, כפי שראינו בשלב הראשון של הניתוח, הסיכוי של מועסק ערבי להיות במצב זה קטן מאוד, ועל כן תוספת זו היא בגדר פוטנציאל לא ממומש.

שלב אחרון היה בחינה נוספת של הקנסות ותוספות השכר על מצבי האי־הלימה, הפעם לא בהשוואה בין מועסקים בעלי אותה רמת השכלה אלא בין מועסקים באותו משלח יד. צעד זה אפשר לנו לבחון גם את פערי השכר בין הקבוצות לאחר שההבדלים ביניהן בהרכב משלחי היד הובאו בחשבון. כמצופה, התוצאות הראו שחלק ניכר מפערי השכר בין הקבוצות נובעים מהבדלים בהרכב התעסוקות, מאחר שהאוכלוסייה הערבית מועסקת בדרך כלל במשלחי יד רווחיים פחות, ועל כן שכרה הממוצע נמוך יותר. באשר לפערי השכר בין מצבי האי־הלימה התוך־תעסוקתיים מצאנו כי השכלת יתר מזכה, בממוצע, בתוספת שכר, ואילו השכלת חסר משיתה, בממוצע, קנס בכל קבוצות המוצא. חשוב מזה, מצאנו כאן שהאוכלוסייה הערבית נהנית מן התוספת הקטנה ביותר לשכר במקרה של השכלת יתר קיצונית, ולעומת זאת סופגת את הקנס הגדול ביותר במקרה של השכלת חסר. דיפרנציאלים אלו בתוספות השכר ובקנסות על מצבי האי־הלימה גורמים לכך שהאי־שוויון בין הקבוצות גדל, מאחר שבקרב הנמצאים במצבי אי־הלימה אלו האי־שוויון גדול במיוחד. לפיכך אפשר להכלילם במנגנון היוצר את האי־שוויון הכלכלי.

4. המלצות מדיניות

כדי להקטין את האי-שוויון בין קבוצות המוצא בכלל ובין האוכלוסייה היהודית והאוכלוסייה הערבית בפרט אנו ממליצים:

1. לפעול לחיזוק כלכלת המובלעת הערבית בכלל ותעסוקות המגזר הציבורי המקומי בפרט. תעסוקות מקומיות אלו, המוגנות מפני תחרות חיצונית עזה של האוכלוסיות היהודיות, מיטיבות במיוחד עם האוכלוסייה הערבית ומאפשרות לפרטים הערבים להיות מועסקים במשלחי יד בלא שיצטרכו לצבור הון אנושי עודף ולעתים קרובות אף במצב של השכלת חסר. משרות אלו גם מספקות תנאי שכר שוויוניים יותר (לזרוס ושלו, 2013), ובכלל זה קנסות קטנים יותר על השכלת חסר ותוספות גדולות יותר על השכלת יתר, הדומים יותר לאלו הניתנים לשאר קבוצות המוצא.
2. ליצור מנגנונים מוסדיים המעודדים מעסיקים פרטיים וציבוריים להעסיק עובדים מקבוצות המיעוט בעבודות התואמות את הכשרתם, כדי להקטין את שכיחות השכלת היתר באוכלוסיות אלו; ומנגנונים שנותנים תוספת שכר שוויונית על רמת השכלה הגבוהה מההשכלה הנדרשת או הנפוצה בתעסוקה המדוברת, כדי להקטין את הפערים בין הקבוצות בתוספות השכר.
3. לקדם ולשפר ביתר שאת את מערכת החינוך הערבית, שגם כך סובלת מפערים תקציביים ואיכותיים גדולים לעומת המערכת הממלכתית (מיעארי, 2012), כדי להגדיל את סיכוייהם של המשתייכים לקבוצה זו להכשרה ראויה ולמימוש המעבר שבין השכלה לתעסוקה, גם במצב של השכלת חסר, וכדי להשיג ניעות חברתית חיובית.

מקורות

- בר-חיים, אייל, מאיר יעיש, ויוסי שביט, 2008. "במעלה המדרגות היורדות: התרחבות וריבוד במערכת החינוך, "סוציולוגיה ישראלית 10 (1): 61-79.
- דהן, מומי, נטליה מירוניצ'ב, איל דביר, ושמואל שי, 2002. "האם הצטמצמו הפערים בחינוך?" רבעון לכלכלה (מרץ): 159-188.
- להב, אביטל, 2012. "העלייה בשיעור האבטלה: בגלל הערבים?", *ynet*, 9.10.2012.
- לזרוס, עמית, ומיכאל שלו, 2013. "תעסוקת נשים ערביות בשירותי הרווחה הציבוריים: אפיק מסתמן לפתרון", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מיעארי, סאמי, 2012. נשים ערביות בשוק העבודה: יישומים אמפיריים והצעות למדיניות, שפרעם: אגודת הגליל, האגודה הערבית הארצית למחקר ושירותי בריאות.
- פלוג, קרנית, 2013. "דברי הנגידה הנכנסת בכנס 'הסיבות וההשלכות של האי-שוויון'", כנס מרכז טאוב, 30.10.2013, אתר בנק ישראל.
- , 2014. "דברי הנגידה בכנס הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה", כנס של הלמ"ס, 17.2.2014, אתר בנק ישראל.
- קמחי, איל, 2012. "מגמות בשוק העבודה: פערים בשיעורי התעסוקה ובשכר". בתוך: דן בן-דוד (עורך), *דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות, 2011-2012*, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 107-140.
- רומנוב, דמיטרי, אביעד טורסיני, וגלית איזמן, 2008. "השכלה עודפת, מוביליות תעסוקתית וניידות בהכנסות: בקרב מקבלי תואר ראשון בישראל", סדרת ניירות עבודה מס' 39, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה והמועצה להשכלה גבוהה.
- Alpin, C., J. Shackleton, and S. Walsh, 1998. "Over- and Under-education in the UK Graduate Labour Market," *Studies in Higher Education* 23 (1): 17-34.
- Battu, Harminder, and Peter J. Sloane, 2002. "To what Extent are Ethnic Minorities in Britain Over-educated?" *International Journal of Manpower* 23 (3): 192-208.
- Büchel, Felix, and Antje Mertens, 2004. "Overeducation, Undereducation, and the Theory of Career Mobility," *Applied Economics* 36 (8): 803-816.
- Cheung, Sin Y., and Anthony F. Heath, 2007. "Nice Work if You Can Get it: Ethnic Minority Disadvantage in Great Britain," in: *idem* (eds.), *Unequal Chances: Ethnic Minorities in Western Labour Markets*, Oxford: Oxford University Press, pp. 507-550.
- Chiswick, Barry R., and Paul W. Miller, 2010. "Educational Mismatch: Are High-Skilled Immigrants Really Working at High-Skilled Jobs and the Price They Pay If They Aren't?" in: Barry R. Chiswick (ed.), *High-Skilled Immigration in a Global Labor Market*, Washington DC: American Enterprise Institute Press, pp. 111-154.

- Coleman, James S., 1988. "Social Capital in the Creation of Human Capital," *American Journal of Sociology* 94 (Supplement): S95–S120.
- Dworkin, Ronald, 2000. *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*, Cambridge: Harvard University Press.
- Edwards, Korie L., 2008. "Bring Race to the Center: The Importance of Race in Racially Diverse Religious Organizations," *Journal for the Scientific Study of Religion* 47 (1): 5–9.
- Haberfeld, Yitchak, and Yinon Cohen, 2007. "Gender, Ethnic, and National Earnings Gaps in Israel: The Role of Rising Inequality," *Social Science Research* 36 (2): 654–672.
- Hartog, Joop, 2000. "Overeducation and Earnings: Where Are We, Where Should We Go?" *Economics of Education Review* 19 (2): 131–147.
- Hudson, Christopher G., 2005. "Socioeconomic Status and Mental Illness: Tests of the Social Causation and Selection Hypotheses," *American Journal of Orthopsychiatry* 75 (1): 3–18.
- Kenworthy, Lane, 2008. "Why Should We Care about Inequality?" in: *idem* (ed.) *Jobs with Equality*, New York: Oxford University Press, pp. 13–29.
- Khattab, Nabil, 2002. "Ethnicity and Female Labour Market Participation: A New Look at the Palestinian Enclave in Israel," *Work, Employment, and Society* 16 (1): 91–110.
- Khattab, Nabil, and Sami Miaari. 2013. "The Occupational Mismatch amongst Palestinians and Jews in Israel: A New Evidence from the LFS 2000–2010," *Research in Social Stratification and Mobility* 34: 1–13.
- Lindley, Joanne, 2009. "The Over-Education of UK Immigrants and Minority Ethnic Groups: Evidence from the Labour Force Survey," *Economics of Education Review* 28: 80–89.
- Margalit, Avishai, 1996. *The Decent Society*, Cambridge: Harvard University Press.
- Nielsen, Chantal Pohl, 2011. "Immigrant Over-education: Evidence from Denmark," *Journal of Population Economics* 24 (2): 499–520.
- Smootha, Sammy, 2008. "The Mass Immigrations to Israel: A Comparison of the Failure of the Mizrahi Immigrants of the 1950s with the Success of the Russian Immigrants of the 1990s," *The Journal of Israeli History* 27 (1): 1–27.
- Stier, Haya, and Varda Levanon, 2003. "Finding an Adequate Job: Employment and Income of Recent Immigrants to Israel," *International Migration* 41 (2): 81–107.
- Weich, Scott, Glyn Lewis, and Stephen P. Jenkins, 2001. "Income Inequality and the Prevalence of Common Mental Disorders in Britain," *British Journal of Psychiatry* 178: 222–227.
- Wilkinson, Richard G., 1997. "Health Inequalities: Relative or Absolute Material Standards?" *British Medical Journal* 314: 591–595.
- Yaish, Meir, 2001. "Class Structure in a Deeply Divided Society: Class and Ethnic Inequality in Israel, 1974–1991," *British Journal of Sociology* 52 (3): 409–439.